

АРХЕОЛОГІЯ ARCHAEOLOGY

О.Б. Супруненко

КОТЕЛЕВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ У СЕРЕДНЬОМУ ПОВОРСКЛІ

В описі дослідника старожитностей Дніпровського Лівобережжя середини XIX ст. архієпископа Філарета (Д.Г. Гумілевського) містяться дані про практично невідоме науці городище, коротка інформація про яке була вміщена в одній з його праць [1.-С.93-96].

Для зручності наведемо цитату з цього опису: “На северо-запад от Котельвы в 7 верстах в лесу находится высокий круглый холм, называемый жителями Городищем. Холм с запада омывается Ворсклой. Высота его простирается от поверхности воды до 30 сажень (60,4 м. – *Авт.*). Вершина плоская, сажень 40 (88 м. – *Авт.*) в ширину и 112 (230 м) в длину, вся покрыта вековыми дубами и окаймлена двумя рвами в 2 (2,2 м) сажени глубины.

Въезд в городище с юго-запада: по сторонам въезда — насыпи в 30 (62 м) саж. вышины. На восточной стороне городища, в 6 (14 м) саж. от него идет сперва прямой линией ров в 1 с (3 м) саж. глубины, а потом окружает городище, оканчиваясь у высокого бугра в 6 саж. (12 м) вышины, на котором растут огромные три дуба.

В 6 верстах от городища находятся развалины Скельского монастыря. По прямому направлению от развалин монастырских к городищу, вблизи крайнего рва, окружающего городище с трёх сторон, находятся три глубокие ямы, в расстоянии одна от другой на 3 саж. (6,2 м).

Котелевские старожилы говорят, что это городище служило укреплением против татар и потом здесь же спасались от польской инквизиции; скельские инокі сюда же уходили от преследований папистов...” [1.-С.93-94].

Пізніше згадка про це городище потрапила до робіт котелевського краєзнавця О.В. Твердохлебова [2]. Про існування пам’ятки неодноразово повідомляли автору Б.О. Шрамко та В.В. Приймак, хоча зазначені дослідники так і не мали змоги відвідати городище. Городище наново було відкрите групою співробітників ЦОДПА у складі автора, А.В. Гейка і А.І. Охріменка під час поїздки до Куземина у жовтні 2000 р. [3.-Арк.4-9].

Городище виявлене за 5,1 км на північний захід–північ від смт. Котельва – райцентру Полтавської обл., в ур. Городище, на території заповідного урочища Зінківщина Котелевського лісництва [4.-С.132]. Пам’ятка займає останець лівого високого берега р. Ворскла, що свого часу огинався одним з її рукавів. Підвищення здійснюється помітним пагорбом серед заплави за 2,5 км на схід від с. Куземина та за 2,7 км на південь – південний схід від с. Українка Охтирського р-ну Сумської обл. Абсолютна висота останця – 115,6 м, висота над рівнем заплави Ворскли – 20,5 м.

Останець із заходу відмежований від масиву плато долиною колишнього струмка, зі сходу – старицею Ворскли. З південного заходу його відділяє від незначних підвищень другої надзаплавної тераси також долина сухої стариці, можливо, свого часу перетворена у додатковий рів глибиною 0,8-1,2 м та шириною близько 8 м (мал.1). Все підвищення колишнього мису підтрикутної у плані форми, витягнуте вздовж сучасного русла Ворскли з південного заходу на північний схід більше, ніж на 350 м, використане для спорудження городища. Для цього його схили висотою 12-16 м були частково

ескаповані, підсилені по краю валом і ровом. Площа городища на сьогодні повністю вкрита лісонасадженнями граба і дуба.

Городище має в плані майже трикутну форму, довша частина якої утворює практично пряму лінію, звернену укріпленнями на північний захід. Площа укріплення складає 180х360 м, тобто 3,3 га. Вали оточують піщаний останець по периметру, по краю схилу, а зі сходу та заходу – нижче на 1,0-1,5 м від рівня його майданчика. Південно-західна ділянка укріплень на найбільш похилому схилі підсилена подвійним рядом валів і ровів.

Вал – це супіщаний насип підтрапецієподібного перетину з шириною в основі 3-5 м, на вершині – 0,8-1,5 м, висотою від 1,2 до 4,0 м. Схили порівняно добре збереглися і мають крутизну 35-45 градусів. Вал насипаний з ґрунту, вийнятого під час відкопування рову. Опиллий рів має вузьке спłaszcене дно, трапецієподібний перетин; він зберігся на глибину 1,0-3,5 м при ширині в основі 0,6-1,0 м та у верхній частині – 3,0-6,0 м. Його неперушені ерозією схили досить круті й стрімкі. На південно-західній ділянці укріплень, з напільного боку, нижче на схилі, через 2-3 м, помітна додаткова смуга укріплень у вигляді досить опилого валу висотою 0,8-1,5 м (ширина в основі – 2-3 м) та рову підтрикутного перетину шириною до 2,0 і глибиною 0,7-1,5 м. Найнижча на всьому городищі південно-західна ділянка укріплення підсилена курганоподібним насипом, розміщеним у кутку городища і захищеним більш глибоким ровом та масивнішим валом. Цей насип має круглу у плані форму, зведений з поверхневих нашарувань, у верхній частині – з культурного шару. Його діаметр – 14 м, висота – 2,6 м.

Саме тут, з боку річкової заплави, і влаштований простий, за типологією А.О. Моруженко, тип 1:2 [5.-С.170; мал. 6:2], вхід до городища, на сьогодні розширений трасою лісової дороги. Сучасна його ширина – близько 2,5 м. Сліди ще одного входу, можливо, пізнішого походження, відзначені у південно-західній частині укріплення. До нього веде вузький крутий узвіз, прокладений по гребеню надзаплавного підвищення. Вали на цій ділянці мають максимальну висоту – понад 4,0 м. У них залишений вузький прохід шириною близько 1,5 м. Сліди узвозу помітні й на схилі майданчика городища протягом 100-120 м. Його ширина – 1,5-1,7 м, глибина від рівня навколишньої поверхні – 0,4-0,7 м.

Майданчик городища має підвищену до центру форму, здіймаючись тут на 2,0-2,5 м. На поверхні майданчика помітні невеликі підвищення, подекуди – сліди ям новітнього походження. У центральній частині існують три природного походження заглибини діаметром близько 30х40 м і глибиною 2-3 м.

Майже в меридіанному напрямку городище перетинає стара стежка, що навіть призвела до пошкоджень укріплень на схилах. Поверхня пам'ятки задернована, дерновий шар складає 10-20-сантиметровий прошарок лісового чорнозему.

У відслоненнях схилів, оголеннях масиву валу знахідок не виявлено, окрім незначного уламка стінки червоноглиняної кружальної античної амфори. Тому характер культурних нашарувань майданчика довелося встановити шурфуванням та зачистками. Зачистки стінок ям новітнього походження не встановили наявності насиченого культурного шару у північно-східній та південно-східній частинах пам'ятки. Навпаки, західна – вужча половина городища виявилася свого часу заселеною. Підтвердження цього отримані внаслідок шурфування – закладення у двох заглибинах підвищеної частини останця шурфів – №1 (2,0х2,0 м) та №2 (1,5х2,0 м).

Шурф №1 виявив таку стратиграфічну ситуацію: 0-0,2 м – дерновий шар лісового чорнозему; 0,20 – 0,35-0,40 м – тонкий прошарок культурного шару – темнокоричневого гумусованого супіску з вуглинами, знахідками кісток тварин і подрібненої ліпної кераміки; 0,35-0,40 – 0,50 м – прошарок білого надувного піску; 0,50 – 0,70-0,75 м – шар

жовто-коричневого піску з рідкими включеннями органіки – передматерик; з 0,75 м – материк – світло-жовтий пісок.

У центрі шурфу, на рівні завершення культурного шару була виявлена майже кругла у плані господарська яма №1 діаметром 1,25 м, практично циліндричної у перетині форми, глибиною 0,65 м від рівня денної поверхні. Заповнення ями не відрізнялося за кольором від забарвлення культурного шару, хоча містило значно більше вуглин, трохи попелу, значно більше уламків ліпного посуду, кістки корови та коня. З ями та культурного шару походять більше 20 діагностованих фрагментів ліпного посуду та уламки 4 виробів з каменю, що можуть пов'язуватися зі старожитностями кінця I тис. до н.е. – початку I тис. н.е. З шурфу №2 походить розвал верхньої частини ліпного горщика.

Зачисткою встановлена ширина основи зовнішнього валу – 4,5 м, його збережена висота – 0,9 м, а також параметри трапецієподібного у перетині рову: ширина у верхній частині – 4,5-5,0 м; глибина від напільного краю основного валу – 3,9 м; ширина дна рову – 0,4-0,5 м; крутизна його схилів – 42-45 градусів.

Знахідки представлені уламками ліпного посуду переважно від тонкостінних посудин з домішками у тісті товченого шамоту і піску. Це фрагменти округлобоких ліпних горщиків, що нагадують тип I, варіанти 1-3 та різновиди *a* і *б*, за А.М. Обломським та Р.В. Терпиловським [6.-С.68; мал. 16], а також уламки вінець та стінок чорнолискованих мисок відкритого типу. Краї вінець горщиків прикрашені нарізноскошеними та прямими пальцево-нігтьовими відбитками, поверхня посудин заглажена тріскою чи травою. Вінця мисок мають відведений назовні потоншений край, що утворює своєрідний виступ. Денця деяких горщиків, в тому числі мініатюрних, мали утор. Відзначимо подрібнені уламки стінок кружальних амфор, у тому числі танаїської, точильних каменів з дрібнозернистого пісковика, абразивів з наявними слідами точіння дрібних предметів. З шурфу №1 походять уламки ранньокружальних горщиків (мал. 3). Окремо варто відзначити реконструйовану верхню частину розвалу ліпного горщика із заглаженою поверхнею, відведеним назовні вінцем, прикрашеним пасмом скошених нігтьових відбитків, невисокою профільованою шийкою, покатыми плічками, на яких вміщені 4 овальні конічні наліпи (мал.2). Паралелі горщика бачимо серед керамічних форм пізньоскіфських поселень Верхнього Подоння [7.-С.96] та посуду Лісостепоного Лівобережжя середньосарматського часу, зокрема відзначимо аналогічні наліпи, нанесені на горщик I ст. до н.е. з Верхньої Мануйлівки, добутий розкопками І.А. Зарецького та Ю.А. Щербачова 1889 р. [8.-Табл.V:16].

Таким чином, мисово-останцевий характер городища, його підтрикутна форма, наявність укріплень кругової оборони з підсиленням, що характерно для першого класу II типу городищ Лісостепоного Лівобережжя доби раннього залізного віку, за А.О. Моруженко, розміщення укріплень на схилах, влаштування ровів з конусоподібним і сплосченим дном та простих входів [5.-С.160-176], дозволяє віднести обстежену пам'ятку до групи *городищ-сховищ скіфської доби*, характерних для регіону Поворскля кінця VI-IV ст. до н.е. Котелевське городище могло бути додатковим елементом підсилення захисту північно-східного напрямку на підступах до Більського городища і, таким чином, належати до числа укріплень-супутників грандіозного комплексу скіфської доби [9.-С.23-35].

Обстеженням городища встановлено, що частина його території була заселена дещо пізніше – у *пізньоскіфський час*, напевне, напередодні поширення старожитностей типу Картамишевого 2 – Тернівки 2, тобто у I ст. до н.е. – наприкінці I ст. н.е.

Повідомлення ж інформатора Філарета про використання цього укріплення для спорудження схованки “іноками Скельського монастиря від переслідувань” у другій чверті XVII ст. [1.-С.95; 2.-С.120-121] не викликає істотних заперечень через наявність у

ровах подвійної (західної) смуги укріплень виразної кружальної кераміки доби пізнього українського середньовіччя.

Джерела та література

1. Филарет, архиепископ (Гумилевский Д.Г.). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1859. – Отд. I.
2. Твердохлебов А. Котельва // Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – Вып. 2.
3. Супруненко О.Б. Звіт про розвідки на Полтавщині 2000 р. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА – Ф.е. – Спр.309.
4. Заповідна краса Полтавщини / Андрієнко Т.Л., Байрак О.М., Залудяк М.І. та ін. – Полтава, 1996.
5. Моруженко А.А. Городища лесостепных племён Днепро-Донского междуречья VII-III вв. до н.э. // Советская археология. – 1985. – №1.
6. Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. – М., 1991.
7. Разуваев Ю.Д. Ишутинское городище на Красивой Мече // Археологические памятники Верхнего Подонья первой половины I тысячелетия н.э. – Воронеж, 1998.
8. Рудинський М. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю музею. – Полтава, 1928. – Т.1.
9. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – К., 1987.

SUMMARY

The article is devoted to the description of the gorodishche (hillfort), found on the north-west – north from the settlement Kotelva in Poltava region, which was fixed by archbishop Filaret informants. Monument's materials have some parallels with Late Scythian and Middle Sarmatian antiquities.

Додатки:

Мал. 1. Городище поблизу Котельви. План.

Мал. 2. Городище поблизу Котельви. Частина ліпного горщика.

Мал. 3. Городище поблизу Котельви. Знахідки пізньоскіфського часу. 1-9, 10-11, 14-16 – кераміка; 12-13, 17 – камінь.

